

Anton Heiller 100 år

15. september 1923 – 25. marts 1979

Odense Domkirke – 5. september 2023 kl. 19:30

Vor Frue Kirke, Assens – 15. september 2023 kl. 19:00

Vor Frelzers Kirke, Esbjerg – 21. september 2023 kl. 19:30

Foredrag:

“Anton Heiller og grimhedens skønhedsæstetik”

Koncert:

Präludium und Fuge A-dur [1947]

Intonation, Choral und drei Variationen über die Melodie „Aus tiefer Not schrei ich zu dir“ [1975]

Es ist ein Ros' entsprungen (partita i tre satser) [1944]

Ecce lignum crucis [1967]

Jesus, dine dybe vunder: Vorspiel und Nachspiel (adagio) [1977/1978]

Vorspiel, Zwischenspiel und Nachspiel aus der Vesper [1977]

Lars Rosenlund Nørremark, foredrag & Thomas Obeth, orgel

Om Anton Heiller

Anton Heiller blev født i Wien d. 15. september 1923. Hans talent var umiskendeligt, og hans karriere tog meget hurtigt fat, især som organist og dirigent. Hans førsteplads ved improvisationskonkurrencen i Harlem i 1952, og at han efter Paul Hindemiths (1895-1963) ønske var solist ved uropførelsen af Hindemiths anden orgelkoncert i 1963, var begivenheder, der var med til for alvor at gøre ham internationalt anerkendt. Hindemith var også en samarbejdspartner og stor inspiration for Heiller, der også endte med at spille andensatsen fra Hindemiths tredje orgelsonate ved dennes begravelse i 1963...

Som barn i en musikalsk familie begyndte han allerede som 6-årig at modtage klaverundervisning af sin far. Som 10-årig påbegyndtes undervisning i harmonilære og kontrapunkt ved en elev af Franz Schmidt (1874-1939). Som 11-årig modtog han orgelundervisning ved Domorganist Wilhelm Mück (1898-1973) i Stephansdom i Wien, efter at han have lært sig de mest basale orgelfærdigheder. Direktion var også af interesse for Heiller, og ingen ringere end Herbert von Karajan (1908-1989) opfordrede ham til at vælge dette som sin vej. Som dirigent nåede Heiller at blive tilbudt stillingen som assisterende dirigent ved Wiener Staatsoper, dirigere værker af sig selv og andre for Wiener Philharmonikerne og i 1968 dirigerede han en koncert med Sviatoslav Richter som klaversolist. Heiller valgte dog at nedprioritere direktionen for at kunne fokusere på sin første kærlighed, orglet, som han selv har udtalt.

Ligesom mange af Anton Heillers inspirationskilder var hans egen musik også entartede ifølge nazisterne. Det er derfor ikke et tilfælde, at hans [1.] Sonate für Orgel (1944/45) først blev uropført i den anden halvdel af 1945, og at han med sin kone, Erna Hladik, måtte uropføre Toccata für zwei Klaviere (1943) ved en privat huskoncert i 1943. Den første officielle opførelse af toccataen måtte vente til efter krigen. I 1946 overværede Francis Poulenc (1889-1963) en opførelse af værket og var henrykt. Han skriver hjem om oplevelsen i en artikel, hvor han beskriver Heillers sans for bl.a. harmoni og struktur som værende af første klasse.

Anton Heiller døde en søndag i Wien i 1979 efter at have været til gudstjeneste med sin familie.

Om værkerne

Jeg har valgt at indlede aftenens program med **Præludium und Fuge A-dur** fra 1947. Selv hvis man kun har beskæftiget sig begrænset med Heillers musik, så er der to ting, der hurtigt falder en i øjnene, når man slår op værkets første side: værket har en toneart i sin titel, og så har det faste fortegn. Det er jo ikke i sig selv to ting, der er vildt spændende, men når man ser, hvad Heiller ellers gør og hvad hans inspirationskilder (Paul Hindemith, Arnold Schönberg, Olivier Messiaen etc.) gør, så falder det en i øjnene. Det forunderlige består så også i, at der meget ofte figurerer et løst fortegnskryds for d, hvilket resulterer i, at der måske i højere grad er tale om A-lydisk end A-dur. Og netop den lydiske toneart er interessant her af flere grunde. Helt grundlæggende er lydisk en af de såkaldte kirketonearter, der især figurerede indtil i starten af barokken. Ligesom både dur og mol kan kirketonearterne dannes ved kun at spille på de hvide tangenter, så lydisk er derved den toneart, man får hvis man starter på tonen F og spiller en oktav. A-lydisk er således den samme toneart, men hvor udgangspunktet blot er et andet. På trods af Heillers fascination af disse kirketonearter lyder hans musik imidlertid som alt andet end renæssancemusik, hvilket blandt andet skyldes, at han mikser kirketonearter sammen med kromatik, som vi kender fra senromantikken og dodekafonien (12-tonemusikken). Præludiet starter relativt stadfæstet i A-dur/lydisk, hvorfra Heiller via kromatikken bevæger sig længere og længere væk for til sidst at vende tilbage A-dur/lydisk. Dette er et karaktertræk, der gør sig gældende i flere af hans tidlige værker.

Temaet Heiller anvender i fugaen minder i så høj grad om temaet i kyrie-satsen fra hans "Messe in Lydisch", at det ikke må være et tilfælde. Fugaen er noteret i $\frac{5}{8}$, hvilket er en såkaldt skæv taktart. De skæve taktarter er også karakteristiske for hans sene værker, hvor han ofte også skifter imellem taktarter. I denne fuga forbliver han dog i $\frac{5}{8}$ fra start til slut. Heiller er som fugakomponist meget inspireret af de teknikker, vi kender fra især Joh. Seb. Bach, der også er den komponist, Heiller var mest kendt som fortolker af. Udover godt kontrapunktisk håndværk trækker han på forskellige teknikker som Bach især har gjort sig kendt for. I denne fuga er den mest iøjnefaldende teknik den, vi kender fra spejlfugaen, det vil sige hvor fugatemaet spejlvendes, hvilket vil sige, at når den første tones efterfølgende tone normalt går en sekund op, så går den i stedet en sekund ned og så fremdeles.

Præludium und Fuge A-dur har Heiller tilegnet sine kone, Erna, på hendes fødselsdag i 1949 med teksten: *Meiner lieben, lieben Erna zum Geburtstag 1949! Dein Toni*. Det er meget usikkert, hvorvidt Heiller nogensinde selv nåede at opføre værket, og det blev heller ikke udgivet før efter hans død. Den tidligst kendte opførelse af værket er af Heillers elever i 1981 i Heiligen-GeistKirche i Wien-Ottakring.

I 1974 fik Heiller en forespørgsel på at give et bidrag til en samling koralpræludier og ledsagesatser til udgivelse med den nye salmebog, "Gotteslob". Det mundte ud i værket **Intonation, Choral und drei Variationen über die Melodie "Aus tiefer Not schrei ich zu dir"**, der blev færdiggjort den 19. januar 1975. En jury dømte dog værkets to sidste variationer som for svære at spille til udgivelsens målgruppe, hvilket ganske enkelt medførte, at de ikke kom med i udgivelsen. Værket står i E, men er i udgivelsen transponeret til D, så det passer med salmens toneart i "Gotteslob". Da jeg for et par år siden besluttede mig for, at jeg ville spille originalværket i sin helhed var det endnu ikke udgivet. Noden jeg spiller efter er derfor en slidt fotokopi, jeg har været så heldig at få af Heillers søn, Bernhard. Noden er selvsagt skrevet i hånden, og er for det meste af tiden nogenlunde til dechiffrere... Værket starter med en kort intonation, der kun er et enkelt nodesystem langt, som blot er til for at give menigheden en starttone og en tonalitetsfornemmelse før den firstemmige koral kommer helt uden dikkedarer, men som den står i korallbogen til brug ved fællessang. Herefter følger tre variationer, hvoraf den første er et såkaldt *bicinium*, det vil

sige en tostemmig sats, hvori højre hånd spiller melodien og venstre hånd spiller en guirlande af såkaldte *Seufzer*; det vil sige sukkefigurer. Efter denne følger en trestemmig sats, et *tricinium*, der kan have karakter af en slags scherzo, der dog slutter noget opgivende – som en ballon, der løber tør for luft. Tredje variation er storskaleret harmonisering af melodien, hvormed man får en fornemmelse af kompleksiteten af Heillers harmoniske sprog.

Es ist ein Ros' entsprungen [1944] er en lille partita i tre satser over den salme, vi på dansk kalder "En rose så jeg skyde". Heiller skrev den som en musikalsk julegave til sin kone. Værkets første sats er en slags udsmykket koral, hvor melodien hele tiden kan fornemmes, men aldrig bliver spillet i sin grundform. Næste sats er noget så simpelt som en kanon – altså den disciplin de fleste af os har været udsat for i folkeskolens musiktimer, hvor der er to eller flere hold, der synger den samme sang, men med forskellige starttidspunkter. Heiller har her krydret det ved at give de to stemmer hver deres starttone, men ellers er der ingen forskelle. Også her er indflydelsen fra Bach til at se, da Bach, som i alle andre kontrapunktiske felter, var formidabel til at skrive kanon, hvilket jo lyder som en simpel disciplin, men hvis man ønsker at skabe noget, der ikke blot lyder som en teoretisk øvelse, så er det slet ikke så simpelt! Sidste sats er en munter afrunding på dette lille værk, der betragtes som Heillers første værk i *egen stil*, hvor han altså begynder at gøre tingene så meget på sin egen måde, at der er tale om en selvstændig stil og ikke blot "kopiering" af andres stil med et personligt præg.

Aftenens næste værk er endnu et bestillingsværk – denne gang i forbindelse med et projekt fra Oxford University Press. Stykket er en meditation over den gregorianske melodi **Ecce lignum crucis**, der hører til i langfredagsliturgiens korstilbedelse, *Adoratio Crucis*. Stykket er overordnet bygget op i tre dele, der følger melodien brug i liturgien, hvor den synges tre gange – hver gang en heltone højere. Første del er rolig, fredelig og fri, hvorefter midterdelen kommer som en illustration af passionens drama med skarpe dissonanser, dobbeltpedal og skiftende taktarter alt sammen i et stort crescendo. Den sidste af de tre dele opleves som mere afklaret og har samtidigt inkorporeret salmen "Es sungen drei Engel ein süßen Gesang", der også er en reference til værker af Paul Hindemith og den østrigske komponist (og ven af Heiller) Johann Nepomuk David.

"Ecce lignum" er fyldt med symbolikker: Første del er spækket med korsmotiver – hvilke Bach også bruger – og i anden del kan man næsten høre sømmene blive banket i Kristus og hvordan han snubler, når han skal bære korset til Golgata. Den sidste del slutter med en heltonecluster (en akkord bestående af alle toner inden for et vist omfang), der medvirker til, at stykket ikke falder til ro, men at det står hen i det uvisse som en slags åben slutning i en bog. På den måde er intet afklaret før påskemorgen, hvor Kristus genopstår.

Anton Heiller var aktivt praktiserende katolik, hvilket gør det mærkværdigt, at han skrev et stykke langfredagsmusik for orgel, da orglet i den katolske tradition forbliver slukket langfredag! Heillers musik, religiøs som verdslig, vidner om et personligt behov for at udtrykke sig om det så passer liturgisk eller ej. En af de Heillerelever jeg er bekendt med, spurgte ham på et tidspunkt ind til hvilke kompositoriske teknikker, han havde anvendt i "Ecce lignum". Heiller gav et kortfattet svar: "Ingen".

Hymnen har følgende tre linjer:

Ecce lignum crucis,	Se korsets træ,
In quo salus mundi pependit.	På det hang verdens frelse.
Venite adoremus.	Kom, lad os tilbede. (Tak til Kevin Edelvang for dansk oversættelse)

Jesus, dine dybe vunder: Vorspiel und Nachspiel (adagio) [1977/1978] er fra samlingen "Choralvorspiele zu Liedern des Dänischen Gesangbuchs". På en koncerttur i Danmark i 1977 blev Heiller ramt af sin tredje blodprop i hjernen. Han var derefter indlagt i Aarhus i tre uger, men følte sig efterfølgende ikke klar til at rejse hjem og boede derfor i en periode hos sin tidligere elev Kirsten Stig Pedersen. Han brød sig dog ikke om ikke at lave noget, og derfor har vi i dag denne samling. Ifølge Stig Pedersen blev de til som en slags beskæftigelsesterapi. Der er datoer på flere af dem; det ældste er dateret til d. 10. december '77 og det yngste d. 18. januar '78. Ifølge nogle af de Heillerelever, jeg har været i kontakt med, er det heri hans allersidste komposition er at finde. Om det i virkeligheden er her eller om det er en sats uden for denne samling, der er hans sidste komposition er der ikke opnået faglig konsensus om, men som dansker er jeg ikke i tvivl om, hvor jeg synes, at hans sidste komposition bør være skrevet! De to satser over "Jesus, dine dybe vunder" vidner om, at hans sene stil går i to retninger, hvor vi her oplever den simple og ret umiddelbare af dem sammenlignet med den, vi hørte i "Aus tiefer Not schrei ich zu dir", hvor især sidstesatsen vidner om hans komplekse og ekspressionistiske stil, der med en musikfaglig term kan beskrives som blandt andet *parakromatisk*, det vil sige en allestedsnærværende kromatik – skridtet før dodekafonisk kaos.

Aftenens sidste værk, **Vorspiel, Zwischenspiel und Nachspiel aus der Vesper**, blev færdiggjort i 1977. Han skrev "Vesper für Kantor, Soli, Chor und Orgel" til indvielsen af Grazer Doms nye Klaisorgel. Værkets tre orgelsatser, "Vorspiel", "Zwischenspiel" og "Nachspiel" kan, bifaldt af Heiller selv, tages ud af det samlede værk for sammen at udgøre et selvstændigt orgelværk. Dette "værk i værket" udgør således Heillers sidste større orgelværk. Da værket er skrevet til indvielsen af nyt orgel, formår Heiller på grundig vis at komme rundt i mange af de klanglige hjørner der i et orgel. I "Zwischenspiel" kommer man således igennem en stor del af de fransk-barokke grundregistreringer såsom *Récit de Tierce en taille* eller *Récit de Nazard*. Satsen "Nachspiel" afsluttes med en af mine favorittakorder i hele orgellitteraturen. En analyse af den kan man hurtigt få en aften til at gå med, men jeg vil hellere bringe en beskrivelse af, hvordan den opleves:

It really is like arriving at the top of the tallest mountain in the world and looking down where you see all the other jagged peaks below you and the clouds. The last chord is in C major but it has so many other notes in it that it's like a tonal chord coloured by God.

– Kevin Bowyer, 2019

Bowyers beskrivelse er egentlig af slutakkorden fra Kaikhosru Shapurji Sorabjis (1892-1988) gigantiske orgelsymfoni nr. 2. På trods af det indkapsler beskrivelsen præcis, hvad man kan opleve i slutningen af "Vesper" – også selvom, at man modsat i Sorabjis anden orgelsymfoni ikke har ventet i 8½ time på slutakkorden. Akkorden er svulstig og grænseoverskridende, og når man først har slået den an, bliver det svært at løfte hænderne igen. Orgelsatserne fra Vesper står fremragende på egne ben, også formmæssigt og har en helt særlig plads i aftenens organists hjerte.

Skrevet af Thomas Obeth
Odense, d. 28. august 2023

Om Lars Rosenlund Nørremark

Lars Rosenlund Nørremark uddannet fra Det Jyske Musikkonservatoriums solistklasse i 2008 samt cand.mag. i idéhistorie fra Aarhus Universitet i 2019.

Lars har spillet koncerter over hele landet samt i Frankrig, Tyskland, Holland, Belgien, England, Norge, Grækenland og Israel og har holdt talrige foredrag om musik, historie, kunst og filosofi.

Han er tilknyttet Syddansk Musikkonservatorium og Løgumkloster Kirkemusikskole.

I 2017 modtog Lars Ejnar Hansens legat for organister og dirigenter med begrundelsen:

"Som anerkendelse for en udvist særlig indsats - karakteriseret ved kunstnerisk format og musikalsk indlevelse - for formidlingen af den klassiske musik inden for det pågældende område."

Inden for musikforskning er Lars grundlæggeren af The International Historical Organ Recording Collection, som på internationalt plan samler viden om og indspilninger af vigtige historiske orgeloptagelser fra 1920-1960. Dette projekt er internetbaseret og kan besøges på www.ihorc.com.

Hjemmeside: www.larsnorremark.dk

Om Thomas Obeth

Thomas Obeth (f. 2000) har trådt sine musikalske barneskø i Vor Frue Kirke i Assens som medlem af kirkens over 160 år gamle drengekor, der er Danmarks ældste af slagsen. Her sang han indtil op i sine teenageår, hvor han stoppede for bl.a. at få tid til at blive ansat som organist i et par landsbykirker lidt uden for hjembyen sideløbende med gymnasiet. Thomas har i det sidste halvår været konstitueret organist i Vor Frue Kirke i Assens og tiltræder pr 1. oktober 2023 som organist i Haderslev Domkirke.

Efter sin studentereksamen studerede Thomas ved Torben Krebs i Odense inden han påbegyndte sine studier på de danske musikkonservatorier. Han har desuden deltaget i mesterkurser ved bl.a. Hans-Ola Ericsson, Henry Fairs, Michael Schönheit og Eric Lebrun.

Et kernepunkt i Thomas' repertoire er den orgelmusik, der i det tyvende århundrede blev komponeret af og omkring Anton Heiller. Særligt relevante komponister i den forbindelse er bl.a. Siegfried Reda, Frank Martin og Paul Hindemith, hvis samlede orgelproduktion Thomas spillede på fem koncerter i vinteren 2022/23. Over sommeren 2023 fik Thomas desuden udgivet tre artikler i danske og svenske orgelfagblade om Anton Heiller og hans kompositionsmetoder. Disse kan findes på hans hjemmeside eller fremsendes elektronisk ved forespørgsel herom. Støttet af Frobenius- og Augustinusfonden tager Thomas sideløbende med konservatoriet privattimer hos Anton Heillers sidste elev, professor Roman Summereder, i Wien med særligt fokus på orgelmusikken af netop disse komponister.

Hjemmeside: www.obeth.dk